

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

ЛЮБАРЕЦЬ Андрій Володимирович

УДК 316:325.455 (477.4)

Політика пам'яті щодо радянської спадщини в Україні
(2005-2015 рр.).

07.00.01– історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі новітньої історії і політики Інституту історії України Національної академії наук України.

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор
КАСЬЯНОВ ГЕОРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ,
Інститут історії України НАНУ,
завідувач відділу новітньої історії і політики України.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
ЗАЙЦЕВ ОЛЕКСАНДР ЮРІЙОВИЧ
Український католицький університет,
завідувач кафедри нової та новітньої історії України;

кандидат історичних наук
МЕДВЕДОВСЬКА АННА ФЕДОРІВНА
Український інститут вивчення Голокосту "Ткума",
старший науковий співробітник.

Захист відбудеться «29» вересня 2017 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту історії України НАН України (адреса: 01001, Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий "23" серпня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук, професор

О.І. Гуржій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ.

Актуальність теми. Важко переоцінити значення політики пам'яті щодо радянського минулого для політичного та культурного життя східноєвропейських країн. Подолання травматичного минулого та визначення стратегії поведінки із радянською спадщиною стало ключовим завданням у гуманітарній політиці цих держав з 1989-1991 рр.

Україна, за оцінками багатьох дослідників (зокрема, Штефана Требста), є єдиною державою на пострадянському просторі у якій культура спогадів стала надважливим полем бою представників різних політичних таборів. Високий ступінь політичної інструменталізації історії став наслідком цієї боротьби. Стрижневою темою у таких конфліктах є ставлення до радянського минулого та його історико-культурної спадщини. Аналіз комплексу українських практик політики пам'яті здатний поглибити розуміння суспільних процесів і специфіки основних соціо-політичних конфліктів, що відбуваються у країні.

Російсько-українська гібридна війна продемонструвала міру впливовості історичних наративів на суспільне життя у пост-радянських країнах і довела, що спекуляції на ґрунті різних моделей колективної пам'яті можуть стати складовою війни. Ряд політичних і законодавчих процесів, що відбуваються в Україні, таких як прийняття «декомунізаційних законів» чи «Ленінопад», демонструють наявність великого запиту на історичну політику як серед українського владного істеблішменту, так і у суспільстві. З нашої точки зору, аналіз і критика цих процесів є важливим завданням для істориків. Дослідження практик політики пам'яті сприятимуть запобіганню ризику надмірної інструменталізації історії та її здоровому функціонуванню поза академічною сферою.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах науково-дослідної теми відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України: «Україна між Сходом і Заходом: виклики цивілізаційного вибору (1990-ті-2000-ні рр.)».

Метою дисертаційного дослідження є аналіз політики пам'яті щодо двох груп радянської спадщини – монументів і свят протягом 2005-2015 рр. в Україні. Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язати такі завдання:

- Окреслити теоретико-методологічні засади дослідження та визначити зміст понять «колективна пам'ять», «політика пам'яті». Визначити специфіку політики пам'яті у Центрально-Східній Європі.
- Дати базову характеристику формування основних принципів політики пам'яті щодо радянської спадщини в Україні протягом 1990-2004 рр.
- Охарактеризувати основні тенденції політики пам'яті в Україні впродовж 2005-2015 рр.
- Дослідити комеморацію радянських свят в Україні (9 Травня, 23 Лютого, 8 Березня, 1-2 Травня) протягом 2005-2015 рр.
- Проаналізувати політику пам'яті щодо радянської монументальної спадщини в Україні протягом 2005-2015 рр.

Об'єктом дослідження є колективна пам'ять щодо радянської спадщини в сучасній Україні.

Предметом дослідження є політика пам'яті різних акторів щодо радянських монументів і свят в Україні у 2005-2015 рр.

Нижня **хронологічна рамка** дослідження, початок 2005 р., пов'язана із обранням Віктора Ющенка президентом, що, з точки зору багатьох дослідників (Я. Грицак, Г. Касьянов, М. Рябчук, О. Шевель), визначило значну інтенсифікацію політики пам'яті в Україні. Верхня хронологічна рамка пов'язана із прийняттям Верховною Радою України «антикомунізаційних законів» 9 квітня 2015 р., які ознаменували нову епоху у політиці щодо радянської спадщини в Україні.

Методологічною основою дослідження є поняттєвий і теоретичний апарат студій пам'яті та праці, що пропонують схеми аналізу практичних дій політики

пам'яті. У роботі також використано дискурс-аналіз і статистичні методи аналізу.

Наукова новизна. Переважна більшість українських досліджень із теми аналізує значення окремих місць пам'яті для української колективної пам'яті та історичної політики. Праці узагальнюючого характеру (А. Киридон, Л. Нагорна) мають справу з теоретично-методологічними аспектами проблеми. Окрім того, в українській історіографії переважають праці щодо становлення національного нарративу пам'яті. У даному дослідженні вперше зроблена комплексна спроба аналізу історичної політики щодо різних об'єктів саме радянської спадщини в Україні. Також новизна дисертаційної роботи полягає у використанні найновіших досліджень та ідей з даної теми.

Практичне значення дисертації обумовлюють сформульовані у ній висновки, теоретичні узагальнення, їх наукова новизна. Матеріали та результати дослідження можуть бути використані під час підготовки спеціальних курсів зі студій пам'яті в українських або закордонних навчальних закладах, для написання праць з політики пам'яті та особливостей історичної пам'яті в Україні, а також для практичного втілення державних стратегій політики пам'яті.

Особистий внесок. Наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, здобуті автором самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні тези та проміжні результати дисертації обговорювалися та оприлюднювалися на шести наукових конференціях і круглих столах: *Lieux de Memoire: Memory, Forgetting and History, Mapping in the Post-Communist World* (Харків, 17-18 квітня 2014 р.), *Ph. D. Training School in Memory Studies «Understanding agency in memory transmission across cultural borders»* (Каунас, 14-15 квітня 2015 р.), *The Political Cult of the Dead in Ukraine: Traditions and Dimensions from Soviet Times to Today* (Мюнхен, 9-11 липня 2015 р.), *Historical and Cultural Narratives. Rivalries and Entanglements in Eastern Europe (Russia, Ukraine and Belarus)* (Тюбінген, 12-14 листопада 2015 р.), *Польща-Україна: Спільні шляхи до свободи* (Житомир, 4

листопада 2016 р.), 25 років незалежності: огляд проблем і пошук перспектив (Київ, 22 грудня 2016 р.).

Публікації. Основний зміст і результати дисертаційного дослідження представлено в п'яти публікаціях, три з яких опубліковано у вітчизняних фахових виданнях, визначених переліком ДАК МОН України, дві – у зарубіжних виданнях.

Структура дисертації зумовлена поставленими метою і завданнями та побудована за проблемно-хронологічним принципом. Вона складається зі змісту, анотації, вступу, 5 розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Загальний обсяг тексту дисертації – 257 сторінки, обсяг основного тексту – 169 сторінок. Кількість найменувань у списку використаних джерел та літератури – 433 позиції.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, окреслено мету, дослідницькі завдання, об'єкт і предмет дослідження, визначено хронологічні рамки, з'ясовано наукову новизну та практичне значення роботи, простежено зв'язок із науковими програмами, наведено відомості про апробацію отриманих результатів.

У першому розділі **«Теоретико-методологічні засади дослідження, історіографія, джерельна база»** охарактеризовано теоретичний апарат роботи, простежена історіографія досліджуваної теми, наведена джерельна база дослідження. Розділ складається з трьох підрозділів.

Підрозділ 1.1. **«Характеристика теоретичного апарату дослідження»** описує теоретико-методологічну основу дисертації, а саме основні методологічні підходи та теоретичний апарат студій пам'яті (*«memory studies»*). Було встановлено, що студії пам'яті є міждисциплінарною галуззю із багатим теоретичним підґрунтям. Представники відмінних наукових шкіл і дисциплін по-різному застосовують даний теоретичний апарат. Разом із тим, можна

виділити ряд основних підходів і понять, базових для будь-яких досліджень колективної пам'яті.

Так, теоретико-методологічним апаратом дослідження було обрано перш за все такі класичні для студій пам'яті теорії як поняття колективної пам'яті та соціальних рамок пам'яті Моріса Альбвакса, концепт «місць пам'яті» П'єра Нора і поняття комунікативної та культурної пам'яті Яна та Алейди Ассманів.

Також у підрозділі 1.1 запропоновано визначення поняття політики пам'яті та розглянуто основні підходи щодо її типологізації. Аналізуючи політику пам'яті, ми спираємося на такі теоретичні доробки як поняття «винайдених традицій» Е. Гобсбаума і Т. Рейнджера, типологія режимів пам'яті у Центрально-Східній Європі за М. Бернардом і Я. Кубіком, типологія культур пам'яті у східноєвропейських країнах Ш. Требста, поділ політики пам'яті на «тверду» та «м'яку» за О. Еткіндом.

Підрозділ 1.2 «Історіографія» аналізує провідні дослідження, що розглядають специфіку української колективної пам'яті й політики пам'яті, та на основі цього описує їх ключові риси в сучасній Україні.

За допомогою праць таких дослідників як Штефан Требст, Микола Рябчук, Тетяна Журженко, Володимир Кулик була розглянута проблема боротьби двох протилежних територіально локалізованих історичних наративів і моделей колективної пам'яті в сучасній Україні. На нашу думку, ключовою конфронтацією між ними є проблема сприйняття радянської спадщини. Дані моделі пам'яті не слід розглядати як іманентні серед певних регіонів або суспільних груп. Окрім того, ми спираємось на тезу Володимира Кулика про те, що в Україні історична пам'ять відрізняється не лише за регіонами, але й за сферами суспільного життя. Важливим для дисертаційного дослідження також є запропонований Георгієм Касьяновим поділ колективної пам'яті в Україні на 3 моделі - – інклюзивну, ексклюзивну та амбівалентну.

Аналіз трансформації українського святкового календаря представлений доробком Наталі Гаєвської. Тема комеморації 9 травня, у контексті політики пам'яті щодо Другої Світової, представлена роботами В'ячеслава Гриневича,

Ігоря Симоненка, Андрія Портнова. Історіографія політики пам'яті щодо радянської монументальної спадщини - працями Олександри Гайдай, Володимира Іщенка та Ростислава Семківа.

У підрозділі також розглянуто праці, що характеризують специфіку українських соціокультурних трансформацій останніх років, а саме статті Іллі Герасімова, Георгія Касьянова, Тетяни Журженко.

Підрозділ 1.3. «**Джерельна база дослідження**» пояснює обрання джерел на основі яких було проведене дисертаційне дослідження. Вибір джерел пов'язаний із дослідницькими завданнями і дає можливість різнобічно розглянути проблему політики пам'яті щодо радянської спадщини в Україні.

Найбільшою групою джерел у кваліфікаційній роботі є матеріали мас-медіа (переважно, інтернет-видання), які висвітлюють події, пов'язані із практиками політики пам'яті щодо об'єктів радянської спадщини у 2005-2015 рр.

Іншими джерелами нашого дослідження є законодавчі акти, видані різними українськими владними органами, що визначають історичну політику та регулюють політику держави щодо монументів або свят; справи з архіву Українського Інституту Національної Пам'яті, які висвітлюють діяльність цієї інституції; листи, що надходили до Інституту історії України НАН України від державних структур і авторські інтерв'ю з учасниками регіональних Євромайданів зими 2014-2015 рр.

У розділі 2. «**Формування базових принципів історичної політики в Україні протягом 1990-2004 рр.**» простежено генезис історичної політики у незалежній Україні. Дана проблематика має бути досліджена у дисертації для кращого розуміння передумов формування політики пам'яті у основний досліджуваний період (2005-2015 рр.). Розділ поділено на два підрозділи.

Підрозділ 2.1. «**Історичний дискурс української національно-демократичної опозиції та утвердження українського історичного нарративу у 1990-1991 рр.**» розкриває зародження нового українського історичного нарративу в середовищі української національно-демократичної опозиції у період політичної та культурної суверенізації України. Саме тоді

починали формуватись базові принципи інструменталізації національної історії в політиці, на основі яких пізніше українські агенти пам'яті будуть формувати власну історичну політику. Шляхом аналізу програмних документів опозиційних партій, комеморативних акцій, статей у пресі були встановлені найбільш важливі сюжети та ключові ідеї історичного дискурсу української національно-демократичної опозиції.

Було встановлено, що провідною ідеєю опозиції, творця новітньої української моделі політики пам'яті, стало іншування та негативна оцінка радянського минулого та спадщини. У той період часу також почалися «бої за історію» між опозицією та комуністичною партією, яка намагалася втримати історію у рамках радянського наративу. Відтак, саме у даний період починаються перші конфлікти між агентами пам'яті, лояльними до радянського та національного історичних наративів.

Підрозділ 2.2. «**Політика пам'яті щодо радянської спадщини в Україні 1991-2004 рр.**» розглядає основні принципи історичної політики щодо радянської спадщини у період президентства Леоніда Кучми та Леоніда Кравчука. Шляхом аналізу владних комеморативних акцій, відзначення історичних річниць, специфіки святкового календаря, прийняття меморіальних законів і президентських указів, використання історії у дипломатії та основних політичних конфліктах періоду зроблена оцінка державного запиту щодо інструменталізації історії та бачення місця радянської спадщини в Україні протягом 1991-2004 рр. Зроблено висновок, що політиці пам'яті як Леоніда Кравчука, так і Леоніда Кучми характерне балансування між двома історичними наративами та обмежений інтерес до історії у власній гуманітарній політиці. Доля радянських пам'ятників залишалась компетенцією місцевої влади. Історичний календар зазнавав змін переважно за рахунок додавання нових комеморативних дат, відсутніх у радянських час. Окрім того, поширеною стала практика відзначення річниць історичних фігур із протилежних наративів у різних регіонах.

У розділі 3. «**Основні тенденції політики пам'яті в Україні у 2005-2015 рр.**» розглянуто позиції найбільш впливових українських агентів пам'яті (партій, політиків, державних інституцій) періоду інтенсифікації історичної політики, охарактеризовані ключові конфлікти довкола інструменталізації історії. Також, за допомогою аналізу історичної риторики очільників держави, владних комеморативних акцій, відзначення річниць історичних подій, монументальної політики, прийняття меморіальних законів та інших законодавчих актів оцінюється державна стратегія політики пам'яті, описується її формування та трансформація у кожен із розглянутих періодів.

У розділі проаналізовано листи і запити до Інституту історії України НАН України від державних структур, пов'язані з формуванням політики пам'яті. Також проаналізовано масив законодавчих актів, що стосувалися відзначення річниць, пов'язаних із політикою пам'яті протягом 1994-2015 рр. Окрім того, опрацьовано матеріали з архіву Українського Інституту Національної Пам'яті, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у місті Києві.

Прихід Віктора Ющенка до влади у кінці 2004 р. став початком акселерації політики пам'яті. Вона стала одним із ключових напрямків гуманітарної політики Президента. Політика пам'яті президента здебільшого мала ексклюзивний характер, а культурна політика сприймалась через призму монокультуралізму. Під час його президентства розгортаються найбільш інтенсивні дискусії навколо репрезентацій минулого в публічному просторі, відбувається перенесення історичних дискусій у політичну площину. Також у розділі було простежено вплив історичного дискурсу національно-демократичної опозиції періоду 1990-1991 рр. на політику пам'яті Віктора Ющенка.

У 2007 р., за моделлю відповідних інституцій Центрально-Східної Європи, був створений Український Інститут Національної Пам'яті, що мав втілювати заходи політики пам'яті Президента. На інституцію покладался дуже широкий і розгалужений комплекс завдань і повноважень, які здебільшого мали

культурний характер. Інститут не здійснював пошуково-правової діяльності (правова оцінка злочинів минулого і проведення люстрації), у зв'язку з чим мав обмежений політичний вплив.

Після перемоги на президентських виборах 2010 р. Віктора Януковича відбулась спроба реставрації радянського історичного нарративу, що сприяло подальшому підживленню конфлікту з питань оцінки минулого. Політика пам'яті для Віктора Януковича та Партії Регіонів мала суто утилітарне значення та інтенсивно використовувалась для відволікання суспільства від інших проблем.

Було встановлено, що двома найбільш послідовними та впливовими «агентами пам'яті» серед політичних партій в українському суспільстві досліджуваного періоду є «ВО Свобода» та Комуністична Партія України. Обидва цих політичних рухи займали позицію «мнемонічних воїнів», проводили різко ексклюзивну політику пам'яті та виступали не лише за впровадження у суспільстві власної візії минулого, але також і за делегітимацію історичного нарративу своїх супротивників.

Особлива увага у розділі приділена дослідженню 2014-2015 рр. - періоду, коли політика пам'яті та суспільне сприйняття радянської спадщини в Україні зазнає кардинальних змін: перехід від «мирного співіснування» до активного витіснення радянської версії колективної пам'яті та її символів з публічного простору. У дослідженні зроблена оцінка місця Євромайдану і російсько-української гібридної війни у колективній пам'яті та практиках політики пам'яті. З'ясовано, що внаслідок гібридної війни та впливу комеморацій Євромайдану відбулась делегітимація радянської культурної спадщини в Україні. З цієї причини декомунізація перетворюється на політичний тренд, який значно активніше використовують у своїй діяльності очільники держави та лідери провідних партій. Одним із ключових акторів нової політики пам'яті щодо радянської спадщини у цей час стає реформований Український Інститут Національної Пам'яті. Його керівництво займає позицію «мнемонічних воїнів»

і визначає боротьбу з радянською спадщиною головним завданням власної діяльності.

Також у розділі зроблений аналіз змісту «декомунізаційних законів», прийнятих Верховною Радою України 9 квітня 2015 р., і специфіки їх впровадження. Було встановлено, що перейменування міст із радянськими назвами часто не викликало підтримки серед містян або навіть призводило до протестів. Пов'язати проблему можна із тим, що в цьому випадку державна стратегія політики пам'яті вступала у конфлікт із регіональними ідентичностями містян.

Розділ 4. «**Особливості комеморації радянських свят в Україні 2005-2015 рр.**» визначає специфіку політики пам'яті щодо 4 найбільш популярних свят, традиції відзначення яких зародились у Радянському Союзі, та які мають або мали часткове ідеологічне підґрунтя – День перемоги (9 травня), День міжнародної солідарності трудящих (1-2 травня), Міжнародний жіночий день (8 березня) та День захисника Вітчизни (23 лютого). Аналіз здійснений за допомогою оцінки політичної риторики основних агентів пам'яті, специфіки офіційних і неофіційних церемоній відзначення радянських свят, законодавчих актів і візуальних матеріалів,. Особлива увага у дослідженні була приділена політиці пам'яті щодо 9 травня, свята, що за рівнем своєї політичної інструменталізації переважає інші радянські свята. Розділ складається з двох підрозділів.

Підрозділ 4.1 «**Місце 9 травня у політиці пам'яті в Україні 2005-2015 рр.**» розглядає комеморації найбільш політично інструменталізованого українського свята - 9 травня. Владну політику часів президентства Віктора Ющенка щодо відзначення Дня Перемоги можна описати як додавання окремих елементів національного історичного нарративу до традиційної радянської схеми. Уряд Віктора Януковича натомість звертався до традиційних радянських і новітніх російських комеморацій. Протягом 2005-2013 рр. відбувались активні «війни пам'яті» між прихильниками та противниками радянської традиції комеморації Дня Перемоги, що інколи доходили навіть до прямих фізичних зіткнень.

Вперше в історії незалежної України комплексне переосмислення стратегії відзначення Дня Перемоги відбулось у 2014 р. Воно було пов'язане з гібридною війною та активними апеляціями проросійських сепаратистів до радянських моделей пам'яті про Другу Світову війну.

Підрозділ 4.2. «**Політика пам'яті щодо інших радянських свят в Україні 2005-2015рр.**» оглядає комеморацію менш інструменталізованих свят, що мають радянське походження. Протягом 2005-2013 рр. свята продовжували деполітизуватись і навіть певною мірою «українізувалися». Як значна частина суспільства, так і більшість політиків займали щодо них позицію «мнемонічних відмовників», наголошуючи на сучасному значенні свят, а не на їх історії та первинному ідеологічному підґрунті. Відмінну позицію серед впливових українських політичних сил займали 2 групи найбільш послідовних «мнемонічних воїнів» – Комуністична партія України та націоналістична «Свобода». Перша з них критикувала деідеологізацію свят і виступала за повернення до їх первинного політичного значення. «Свобода», натомість, поширювала ідею відмови від усіх радянських свят, навіть тих, що сьогодні слабо асоціюються зі спадщиною Радянського Союзу.

У розділі 5. «**Політика щодо радянської монументальної спадщини в Україні 2005-2015 рр.**» на основі аналізу політичної риторики, законодавчих актів, випадків вчинення актів вандалізму та протидії їм охарактеризована політика пам'яті щодо радянських монументів в Україні.

Політика щодо двох найбільших груп радянських монументів в Україні – пам'ятників Леніну та меморіалів, пов'язаних з Другою світовою війною, суттєво відрізнялась між собою протягом кожного із досліджуваних періодів. В Україні не відбувалось значних дискусій щодо статусу військових монументів. Будь-які випадки вандалізму щодо них жорстко карались державою.

Статус пам'ятників Леніну переважно залежав від позиції місцевої влади. У 2009 р., після виходу указу Президента України, згідно з яким вони мали бути демонтовані, праворадикальні партії та організації консолідують свої зусилля заради масових скинень пам'ятників Леніну. Вандалізм щодо них у 2010-

2013 рр. здійснювався таємно, силами невеликих груп місцевих активістів. Ліворієнтовані політичні сили та частина провладних політиків часто відновлювали монументи та вступали у конфлікти із прихильниками демонтажу.

Протягом 2014-2015 рр. в Україні відбувається масове руйнування пам'ятників Леніну, що отримало назву «ленінопад». Перший з них був знесений 8 грудня 2013 р. у Києві під час однієї із протестних акцій Євромайдану. Найбільша кількість скинутих пам'ятників припала на 21-22 лютого 2014 р., період ескалації протистоянь у Києві.

У **Висновках** узагальнено результати проведеного дослідження та викладено основні положення, що виносяться на захист.

1. Політика пам'яті у дисертації була визначена як «діяльність будь-якої суспільної групи, направлена на створення або утримання певної моделі уявлень про минуле (історичної пам'яті)». Було встановлено, що політику пам'яті в Україні часів незалежності доречно порівнювати з відповідними процесами в інших країнах Центрально-Східної Європи, де рівень інструменталізації історії традиційно є вищим, ніж у більшості західноєвропейських країн у силу потреби подолання конфліктної комуністичної чи радянської історичної спадщини. Проте, з причини більш глибокої політичної та культурної інтегрованості України у Радянський Союз, недоречно порівнювати декомунізаційний потенціал і суспільне сприйняття об'єктів радянської спадщини України та країн колишнього Варшавського табору, що не входили до складу СРСР.

2. 1990-1991 рр. були періодом утвердження етноцентричного українського історичного нарративу у публічній сфері. Провідною ідеєю історичного дискурсу української національно-демократичної опозиції, творця новітньої української моделі політики пам'яті, стало іншування та негативна оцінка радянського минулого. З цього часу боротьба радянського та українського національного історичного нарративу стає основним сюжетом політики пам'яті в Україні. Поразка національно-демократичної опозиції на президентських

виборах 1991 р. продемонструвала, що іншування радянського не стало ефективною основою для політичної консолідації в Україні на початку 1990-х рр. З того часу і до 2005 р. українській владі було характерне балансування між двома нарративами та обмежений інтерес до історії у власній гуманітарній політиці. Дана стратегія політики пам'яті і відсутність будь-яких декомунізаційних інституцій і процесів сприяли порівняно високому ступеню суспільної лояльності чи просто байдужості до об'єктів радянської спадщини в Україні.

3. Президент України Віктор Ющенко вперше в історії незалежної України порушив практику балансування між лояльністю до двох історичних нарративів, зробивши вибір на користь впровадження в Україні форсованої національно орієнтованої ексклюзивної політики пам'яті. З 2005 р. українська політика пам'яті звелася до гострої боротьби двох протилежних одне одному ексклюзивних нарративів – радянського та національного. Це стало можливим завдяки відсутності «мнемонічних плюралістів» серед впливових українських агентів пам'яті та нестачі інклюзивних практик політики пам'яті. Дана проблема призвела до створення двох дзеркальних конфронтаційних моделей пам'яті, які не тільки мають ексклюзивну природу, але також визнають протилежний нарратив ворожим і суспільно шкідливим. Ключовим фактором розбіжностей між ними стало сприйняття радянської спадщини. Протилежні нарративи легітимізували військовий конфлікт 2014-2015 рр. та знайшли своє активне втілення у ньому.

Для характеристики суспільно-політичних процесів, що відбувалися в Україні протягом 2014-2015 рр. часто використовують поняття «декомунізація». З нашої точки зору, доречніше застосовувати поняття «візуальна декомунізація», оскільки більшість ініціатив було зосереджено на витісненні знаків символічної присутності Радянського Союзу з українського культурного ландшафту. Окрім того, аналіз втілення декомунізаційних законів продемонстрував, що нова політика пам'яті не обмежувалась лише на декомунізації, а також мала на меті деполіфонізацію українського культурного

простору (заміну присутніх у ньому радянських і російських культурних маркерів на українські національні).

4. Заходи політики пам'яті щодо відзначення Дня Перемоги, які намагався реалізувати президент України Віктор Ющенко (легалізація націоналістичного підпілля, одночасне вшанування пам'яті бійців різних воюючих сторін) у 2014-2015 рр. були успішно втілені та не зустріли значних протестів. Більше того, навіть ідеї, що пропонувались до 2014 р. переважно маргінальними та радикальними правими політичними групами, у 2014-2015 рр. були реалізовані на найвищому державному рівні (а саме, визнання бійців УПА борцями за незалежність України, віктимна стратегія відзначення свята, основний акцент на вшануванні 8 травня замість 9). З іншої точки зору, зміни у стратегіях комеморації Дня перемоги мали здебільшого інклюзивну природу - одночасно використовували складові різних моделей історичної пам'яті. Таким чином, дослідження демонструє, що форми політики пам'яті з інклюзивним об'єднавчим потенціалом можливі навіть під час війни та політичної кризи та у суспільствах, розколотих різними моделями історичної пам'яті.

5. Попри наявність елементів стихійності, «ленінопад», фактично, став логічним продовженням конфліктів навколо радянської монументальної спадщини, що точились в Україні протягом 2009-2013 рр. у нових політичних умовах. Партія «Свобода» та ряд дрібніших націоналістичних організацій продовжували свою боротьбу з радянськими пам'ятниками аналогічними методами, при відсутності супротиву від влади та зростанні підтримки місцевого населення. Аналізуючи підтримку «ленінопаду» на низовому рівні, можна виділити два основні імпульси, що зробили можливими стихійні знесення пам'ятників Леніну у 2014-2015 рр. Перший з них був пов'язаний з подіями зими 2013-2014 р. Знесення монумента у той час сприймалося як висловлення солідарності з протестувальниками Євромайдану. Другий імпульс виник у процесі боротьби з сепаратистським рухом на сході країни після початку україно-російської гібридної війни. Окрім «низових» імпульсів важливо також пам'ятати про те, що інтенсивності скинення пам'ятників

Леніну у 2014-2015 рр. сприяла політика пам'яті центральної влади у Києві (зокрема, прийняття декомунізаційних законів і підтримка стихійних знесень монументів).

Проведене дослідження ілюструє широку варіативність суспільного сприйняття різних об'єктів радянської спадщини залежно від міри їх ідеологічного змісту та політичної інструменталізації у кожен із досліджуваних періодів. Порівняння політики пам'яті щодо радянських свят і монументів демонструє, що матеріальні об'єкти спадщини, які займають помітне місце у культурному просторі населених пунктів, переважно мають вищий рівень політичної актуалізації, ніж нематеріальні.

6. Дослідження продемонструвало, що падіння рівня суспільної лояльності до радянської спадщини після Євромайдану та початку російсько-української гібридної війни (яке виразилось, зокрема, у відсутності супротиву до більшості заходів декомунізації, підтримці «ленінопаду») є політично контекстуалізованим. Тому дані тенденції можуть виявитися ситуативними. Відтак, той варіант політики пам'яті в Україні, що має різко ексклюзивну природу все ще може спровокувати нові суспільні конфлікти у довгій перспективі.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні результати дисертаційного дослідження:

1. The Politics of Memory in Ukraine in 2014: Removal of the Soviet Cultural Legacy and Euromaidan Commemorations. // Kyiv-Mohyla Humanities Journal. – 2016. – № 3. – Р. 197-214.
2. «Ленинопад»: избавление от прошлого как способ конструирования будущего (на материалах Днепропетровска, Запорожья и Харькова) (с Гайдай А. Ю.). // Вестник Пермского университета. Серия «История». – 2016. – Номер 2 (33). – С. 28-41.

3. Неінструменталізовані радянські свята: суспільне сприйняття та політика пам'яті. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2016. – Випуск 27. – р. 88-94.
4. Відзначення 9 травня як дзеркало української політики пам'яті. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2016. – Випуск 28. – С. 176-189.
5. Вандалізм як інструмент української політики пам'яті щодо радянського монументального спадку (2009-2015). // Український історичний збірник. – 2017. – Випуск 19. – С. 324-338.

АНОТАЦІЯ

Любарець А. В. Політика пам'яті щодо радянської спадщини в Україні (2005-2015 рр.) – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України Національної академії наук України. Київ, 2017.

Після розпаду Радянського Союзу колишні союзні республіки успадкували широкий набір інструментів політики пам'яті та ідеологічної індокринації людини: пам'ятники, меморіали, свята, символи, ритуали, назви вулиць і міст. У дослідженні ми проводимо аналіз двох груп об'єктів радянської спадщини - монументів і свят. Даний дослідницький фокус дає можливість порівняти політику пам'яті щодо об'єктів матеріальної спадщини (*heritage*), до яких належать пам'ятники, із нематеріальними об'єктами (*legacy*), до яких відносяться свята. Для аналізу було обрано 4 найбільш популярні свята, традиції відзначення яких зародилися у Радянському Союзі - День перемоги (9 травня), День міжнародної солідарності трудящих (1-2 травня), Міжнародний жіночий день (8 березня) та День захисника Вітчизни (23 лютого).

Ми розглядаємо політику пам'яті щодо радянської спадщини в Україні у трикутнику «захисники спадщини – критики спадщини - влада». Аналіз включає в себе як розгляд конкретних заходів – коеморацій, прийняття законів, актів вандалізму або спорудження пам'ятників, так і дискурсивних практик (висловлювань і дискусій) щодо радянської спадщини серед найбільш впливових українських агентів пам'яті.

Ключові слова: студії пам'яті, політика пам'яті, колективна пам'ять, історична пам'ять, радянська спадщина, коеморація, монументи, свята, вандалізм.

АННОТАЦІЯ

Любарец А. В. Политика памяти советского наследия в Украине (2005-2015 гг.) – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - история Украины. - Институт истории Украины Национальной академии наук Украины. Киев, 2017.

После распада Советского Союза бывшие союзные республики унаследовали широкий набор инструментов политики памяти и идеологической индокринации человека: памятники, мемориалы, праздники, символы, ритуалы, названия улиц и городов. В исследовании мы фокусируем внимание на двух группах объектов советского наследия - на монументах и праздниках. Данный исследовательский фокус даёт возможность сравнить политику памяти по отношению к объектам материального наследия (heritage) в которую входят памятники с нематериальными объектами (legacy), к которой относятся праздники. Для анализа были выбраны 4 наиболее популярных праздника, традиции празднования, которых зародились в Советском Союзе - День победы (9 мая), День международной солидарности трудящихся (1-2 мая),

Международный женский день (8 марта) и День защитника Отечества (23 февраля).

Мы рассматриваем политику памяти к советскому наследию в Украине в рамках треугольника «защитники наследия - критики наследия - власть». Анализ включает в себя как исследование конкретных действий - коммемораций, принятия законов, актов вандализма или сооружения памятников, так и дискурсивных практик (высказываний и дискуссий) относительно советского наследия среди наиболее влиятельных украинских агентов памяти.

Ключевые слова: студии памяти, политика памяти, коллективная память, историческая память, советское наследие, коммеморация, памятники, праздники, вандализм.

SUMMARY

Liubarets A. V. Memory politics of Soviet legacy in Ukraine (2005-2015) – thesis`s manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences (doctor of philosophy), specialty 07.00.01 – history of Ukraine. – NASU Institute of History of Ukraine. Kyiv, 2017.

The Soviet legacy is the analytical concept, used in the research to characterize the complex of cultural objects and phenomena, which have Soviet origin in modern Ukrainian cultural space. This concept includes both physical remains of the Soviet past (heritage) – monuments, artworks, buildings and cultural practices of the Soviet origin (legacy) – holidays, traditions, symbols.

After the collapse of the Soviet Union, former Soviet republics inherited a wide range of instruments of memory politics and ideological indoctrination: monuments, memorials, holidays, symbols, rituals, street and city names. The choice of treatment

strategies with the Soviet past determined their destiny in each of the post-Soviet countries. Some of them were destroyed or erased, some – adapted without losing its symbolic and ideological values, others – haven't disappeared, but lost or changed their symbolic meaning.

Due to the inability to reach the whole variety of memory politics about the all aspects of the Soviet legacy in Ukrainian society, in the thesis we focus attention on two groups of objects – monuments and holidays. The choice of the research focus connected to the fact that monuments and holidays are among the most visible "signs of presence" of the Soviet past in Ukrainian society. They often cause a number of discussions and turn into objects of memory politics. Also, it is important to compare memory politics of material heritage objects (monuments) with intangible objects, such as holidays. We have chosen for the research 4 most popular holidays, celebration of which originated in the Soviet Union - Victory Day (May 9), International Workers' Day (May 1-2), the International Women's Day (March 8) and the Fatherland Defender's Day (February 23). We analyze Soviet monuments by dividing them into two groups – monuments of Lenin and monuments, which commemorate Second World War.

Choosing the strategy of dealing with Soviet legacy objects has never been a homogeneous process. A great variety of political and social actors offered their own vision of politics towards the Soviet legacy and past. The concept of politics of memory in our research is not limited solely to actions of government institutions. We believe that the politics of memory about the Soviet legacy in Ukraine have to be analyzed inside the triangle «defenders of legacy - legacy critics - the government». Research of memory politics includes both an analysis of specific measures (commemorations, the adoption of laws, acts of building and demolishing of monuments) and discursive practices (speeches and debates) about the Soviet legacy of the most influential agents of memory in Ukraine.

We have chosen 2005-2015 as a research period, because it was the time of the highest activation of historical politics inside Ukrainian society. 2014-2015 years

have particular interest for our research due to the fundamental changes in practices of the memory politics about the Soviet legacy, which occurred at this time.

The vast majority of Ukrainian memory studies analyze certain sites of memory or historical subjects of Ukrainian historical memory. Synthesis studies are mostly small investigations, that don't provide a comprehensive analysis of practices of Ukrainian memory politics. In this research, for the first time was made a comprehensive attempt to analyze the politics of memory of different objects of Soviet legacy for a long period of time in Ukraine.

Keywords: memory studies, politics of memory, collective memory, historical memory, Soviet legacy, commemoration, monuments, holidays, vandalism.